

Николай Александров*

MAN, SOCIETY AND THE STATE
IN HERBERT SPENCER'S SOCIOLOGICAL THEORY

Nikolai Alexandrov

Abstract: This article examines Herbert Spencer's organic-evolutionary sociological theory, built on the analogy of dependencies in the development of society and the development of biological organisms, which places special emphasis on the interpretation of the idea of progress. The article analyzes a number of basic points in Spencer's teaching, such as the relationship between social and industrial progress, the role of property and socio-economic well-being, the evolutionary forms of statehood, legislation and lawmaking, the interpretation of positive and negative freedom. Spencer's concept of social evolution is also considered here, according to which societies are not created, but develop and cannot be created artificially and intentionally, as they grow naturally like any natural system.

Keywords: state, society, individual, organism, progress, evolution, government, law.

Хърбърт Спенсър е един от първите учени, който прави опит за синтез между естественонаучното и хуманитарното знание, разпространявайки законите на биологията върху социалната действителност. Опирайки се на идеята за солидарността, Спенсър развива своя концепция за социална хармония, която възниква по естествен път чрез нравствена еволюция на обществото и е резултат не толкова от обективните обстоятелства, колкото от степента на развитие на съзнанието на индивидите. В тази връзка британският философ се съмнява във възможността обществото да се развива и усъвършен-

* Николай Александров – доктор по философия и журналистика;
e-mail: algeon@abv.bg

ства единствено за сметка на системното обновяване на законите, защото, ако зад тях не стои адекватно обществено съзнание, ползата от законотворчеството би била твърде съмнителна.

С името на Спенсър се свързват два основни подхода в разглеждането на обществените явления:

- *Представата за обществото като организъм*, подобен на биологическите същества и подчиняващ се на същите закони за организация, функциониране и развитие.
- *Учение за всеобщата еволюция*, разпространяваща се върху всички явления от органичния и социалния свят.

Своите научно-политически възгледи Хърбърт Спенсър излага в поредица трудове – „Основи на социологията“ (1885), „Нормалните граници на правителствената власт“ (1842), „Личността и държавата“ (1884), „Човекът срещу държавата“ (1885).

В своята органично-еволюционистка социологическа теория Спенсър прави паралел между развитието на обществото и развитието на биологическите организми, което внася особен акцент в интерпретацията на идеята за прогреса. Този подход си поставя за цел да открие онези „универсални“ закономерности в еволюцията на живата природа, които са приложими и в анализа на развитието на човека и обществото. В този аспект изследователите винаги отбелязват, че философските идеи на Спенсър се развиват като *частен случай на универсалната еволюционна теория*, а неговите политически схващания се разработват като продължение на традициите на британския либерализъм.

Еволюционната теория на Спенсър е ориентирана към решаване на социологически проблеми и в нея социалната еволюция предполага взаимодействие между субектите и координираната колективна дейност, резултатите от което превъзхождат възможностите на индивидуалните действия. Тук обаче трябва да отбележим, че Спенсър тълкува социалната еволюция не като индивидуален процес, а като *съвкупност от относително автономни процеси*. Един от тях е формирането на нови качества на индивида под влияние на факторите на културната среда. В този смисъл тенденцията за индивидуализация се съпровожда едновременно с усиляването на

взаимната зависимост между индивидите, което свидетелства за два паралелно съществуващи обществени феномена:

- процес на диференциация;
- процес на интеграция.

„Спенсър заявява, че движението в обществото е от силно аморфна маса към цивилизация, при което има голяма степен на диференциация сред индивидите, които я създават, с интеграция, съответстваща на нивото на диференциация. „(Макгрейл 2008)“

В своите трудове Спенсър неведнъж отбелязва, че *представата за прогреса е променлива и неопределена*. Изследователите разпознават белезите на социалния прогрес в следните прояви:

- производство на внушително количество разнообразни предмети, служещи за удовлетворяване на човешките потребности;
- широки потребителски възможности;
- обграждане на индивидите със собственост;
- свобода на действията;
- свобода на избора.

Най-правилното разбиране за социален прогрес според Спенсър се заключава в откриването на предпоставката за онези промени в структурата на социалния организъм, които обуславят всички изброени насоки на социално-икономическо благополучие. Тези явления се разглеждат в аспекта на човешкото щастие и само онези промени могат да бъдат приемани за прогрес, които пряко или косвено способстват за увеличаване на щастието.

Заедно с това обаче британският мислител отбелязва, че прогресът би бил гарантиран единствено, ако индивидите разполагат с необходимата свобода в процеса на адаптация към промените в условията на социалната среда. Той защитава такава гледна точка, съгласно която *социалната еволюция изисква свобода на действията на относително автономните индивиди, а прогресът се формира чрез индивидуалните мотивации и действия, насочени към адаптация*. Така подобно на Джон Стюарт Мил (Мил 1993), Хърбърт Спенсър подчертава значението не само на *негативната* свобода (от нечия зависимост), но и на *позитивната* свобода (право на определени действия), като във втората разпознава всички онези предпоставки, които стоят в основата на социалното развитие. И имен-

но този момент ясно отличава неговото учение от базовите принципи на класическия либерализъм, тъй като свободата в неговите схващания е процес не само на диференциация, но и на интеграция, на взаимодействие и взаимно влияние между индивидите по пътя на социалния прогрес.

Съгласно Спенсървата теория за социална еволюция, *обществата не се създават, а се развиват*. Те не могат да бъдат създадени изкуствено и преднамерено, защото се развиват по естествен път като всяка природна система. А справедливостта е резултат от дълъг процес на историческо развитие, по който всяко общество трябва мине, за да достигне до идеята за нуждата от социална хармония. Необходимостта този резултат да се постигне по естествен път Спенсър обяснява с примера, че много хора доживяват до дълбока старост и придобиват съответния жизнен опит, но въпреки това си остават „деца“ по отношение на представите за социална справедливост. Обратно на това, много законодатели се увличат от възможността да наложат подобрения в обществения живот с помощта на административни мерки, вярвайки, че законът е универсално лекарство срещу всички социални недъзи, но ако обществото не е дорасло до нужното ниво на съзнание, резултатът от подобно законотворчеството винаги би бил под въпрос. Така според британския мислител идеята за социална справедливост не може да се култивира по изкуствен път, а трябва по непринуден начин да се зароди в общественото съзнание, което да я приеме като естествена необходимост.

Разглеждайки обществото като особен вид организъм, Хърбърт Спенсър налага ново тълкуване на феномена *система на социалната реалност*. Човешкото общество се подчинява на закони за организация, функциониране и развитие, които в много отношения напомнят аналогични процеси в биологическия организъм. Малките групи се обединяват в по-големи, връзката между отделните части укрепва, но по своите качества те си остават сбор от различни по свойства съставляващи, функциониращи на подобие органите в тялото на живото същество. И колкото по-съвършен е един организъм, толкова повече неговите части участват в живота на цялото и толкова повече разлики се наблюдават между съставляващите.

Британският мислител пръв въвежда в социологическата наука такива понятия като „социална система“, „социален институт“, „политическа интеграция“, „политическа диференциация“, „социална структура“, „социална функция“. Идеята за социален институт възниква в Спенсър при анализа на традициите на класическата правна наука (юриспруденция). Социалните институти се разглеждат от него като формирания, определящи нормите и правилата на социалното регулиране. И не е случаен фактът, че към категорията на социалните институции той отнася не само държавните и обществено-политическите учреждения, църквата, семейството и профсъюзите, но и обичаите, обредите и етикета.

Много оригинално тълкувание Спенсър прави и на понятието „общество“. По неговите думи простият сбор от индивиди все още не образува общество. Обществото в социологически смисъл се появява тогава, когато освен социалното взаимодействие на индивидите между тях възниква и някакъв вид *кооперираност*. И докато членовете на дадена група не обединят своите сили за достигане на някаква обща цел или група от цели, до този момент връзката между тях ще е условна. Именно по тази причина британският мислител разглежда обществото като еволюиращ социален организъм („социален агрегат“), в който всички съставни части са подчинени на една обща, обединяваща функция. Растежът на обществения организъм продължава до тогава, докато не се разпадне на няколко други подобни или докато не бъде погълнат от друго общество. „Спенсър споменава, че първоначалните социални групи са били не само малки, но им е липсвала и плътност. Интегрирането дошло с образуване на по-голяма маса и нейният прогрес към свързване в резултат от близостта на отделните части. Ръстът прибавя социален растеж, който се извършва чрез съчетаване и пресъчетаване“ (Макгрейл 2008).

Разглеждайки обществото като своеобразен организъм, сложен „агрегат“, развиващ се по закони, които в много отношения наподобяват тези в природата, Хърбърт Спенсър определя еволюцията като преход от неопределена, хаотична еднородност към определена, свързана разнородност. Но силата на това правило обществото влиза във взаимодействие с околната среда (природата или други общества) и изпитва върху себе си влиянието на тази среда,

в резултат на което възниква държавата. Така според мислителя правителството възниква и се развива в процеса на настъпателната и отбранителната война на обществото с други общества и първоначалното задължение на държавата е защитата от вътрешни и външни врагове. Въз основа на този процес се формира социалната организация от военен тип, чиято отличителна черта е сходството между структурата на обществото и структурата на армията. Те са организирани чрез принудително обединение, подчинено на главния център. А мястото на индивида в социалната йерархия се определя от неговия съсловен статус, а животът, собствеността и свободата му принадлежат на обществото.

В процеса на социалната еволюция *военният тип общество постепенно преминава в промишлено*, основаващо се на взаимодействието с природата, както Спенсър определя същността на индустриалната дейност. Промисленото общество се изгражда не върху йерархия с принудително-деспотично регулиране и не въз основа на „изкуствено“ разпределение на богатата на индивидите в зависимост от техния статус (титла, чин, сан), а *чрез равенство, свободни договори и частна инициатива, които поощряват предприемачеството и свободната търговия*. Така според британския философ възниква либералното общество, което се отличава от предходното най-вече със справедливото „естествено“ разпределение на богатата. Това заключение Спенсър, като че ли поставя финалната точка в споровете за произхода на либерализма – дали възниква като политическо учение, или като икономически процес по пътя на развитието на европейския капитализъм.

Отъждествявайки промишления тип социум с капитализма, Хърбърт Спенсър далеч не идеализира държавата и обществото от неговата епоха. По този въпрос той защитава схващането, че независимо от съществуването на либерализма, през XIX век европейските държави все още се намират в преходно състояние, *тъй като промишленият тип не е достигнал етапа на пълно развитие, а в много страни се наблюдава и обратен процес, при който се засилва господството на държавата над индивида*. Европейските общества са все още силно смесени с отживелиците на военния режим. В този аспект мислителят наемква за проблемите на равенството и

разпределението, които в неговата епоха са повече приоритет на философията на социалния либерализъм и далеч по-малко се явяват реалност на социално-икономическия живот в Европа. В тази връзка Спенсър одобрява организацията и дейността на работническите профсъюзи, които не само принуждават предприемачите да правят редица отстъпки, но и възпитават работниците в чувство на солидарност. Възпитателната страна на профсъюзите според британския социолог прави хората по-пригодни за нуждите на социалната еволюция към по-висши форми на социалния организъм.

Влизайки в задочна полемика с Джерами Бентам и принципите на утилитаризма, Хърбърт Спенсър се обявява срещу твърде повърхностното тълкуване на държавата като „механизъм на всеобщата полза“, считайки, че нейното развитие към по-висш тип се изразява преди всичко в защита правата на личността като частна разновидност от равната за всички свобода. В тази насока, разглеждайки същността на либерализма, британският мислител привежда редица индивидуални права (свободно предвижване, безопасност на личността, свобода на съвестта, словото и печата и пр.), обръщайки особено внимание на правото на собственост и свободата на частна предприемаческа дейност. За него пълната индивидуална собственост е естествен спътник на промишления прогрес, като единственото изключение е собствеността върху земята, която трябва да принадлежи на обществото, а нейното национализиране да се извърши посредством изкупуване. В духа на концепцията за позитивна свобода Спенсър защитава правото на всеки човек да се занимава с това, което желае и както намери за добре, като единственото ограничение в случая е заниманията на един индивид да не накърняват свободата и интересите на други членове на обществото.

Намесата на правителството в промишлеността, търговията и духовния живот Спенсър оценява като „отживелица на военния режим“. Подобен род дейност вредно влияние както върху промишлеността, така и върху характера на гражданите, насаждайки еднообразие, пасивно подчинение и безинициативност. В този смисъл всички достижения на материалната и духовната култура Спенсър обявява за продукт на частната инициатива, а резултатът от намеса-

та на правителството в частния и обществения живот е винаги под въпрос и в повечето случаи има отрицателен ефект.

Опирайки се върху закона за нарастването на диференциацията в обществото, Хърбърт Спенсър приема всяко извънмерно разширяване на правомощията на държавата за ретроградна проява. В този смисъл, социалната еволюция е възможна само, когато се наблюдава процес на преминаване от традиционно „военно“ общество към промишлено, в което социалният ред е позициониран върху мирната обмяна на стоки и услуги, доброволната кооперираност и договорите. Дълбокият философски смисъл на т.нар. „закон на еволюцията“ се състои преди всичко в плавното постъпателно развитие на обществото, с бавно натрупване на качествени и количествени промени, изключващи възможността за революционни преобразувания. Всички опити за изкуствено ускоряване на обществената еволюция с помощта на радикални идеологии или налагане на твърдо държавно регулиране, могат да доведат единствено до социални катаклизми с непредсказуеми последствия.

В известна степен Хърбърт Спенсър е либерал максималист. Според него функцията на либерализма в предишните столетия се е заключавала в очертаването на кралската власт. Функцията на съвременния (по негово време) либерализъм се състои в ограничаването на властта на парламентите. Така, разсъждавайки върху промените в либерализма, настъпили през XIX век, Спенсър заявява: „Нужно е да се припомни на всеки какво беше либерализмът в миналото, за да може всеки да разбере неговото несходство с така наречения либерализъм в наши дни“ (Спенсър 1999: 12).

Политическият либерализъм на Хърбърт Спенсър се заключава преди всичко в привързаността към режима на парламентарната демокрация, предполагаща всеобщо избирателно право, свободата на словото, свободата на съюзите и вероизповеданията и не на последно място равноправие на жените. В това отношение мислителят симпатизира на идеите за равенство на жените, които проповядва Джон Стюарт Мил (Мил 2010), разпознавайки в това признаци на социален прогрес. Наблюдавайки зависимостите в тяхното състояние, Спенсър стига до заключението, че деспотизмът на държавата върви ръка за ръка с деспотизма в семейството. Той се изказва за

въвеждане на съдебни заседатели, за равномерно пропорционално данъчно облагане и за определяне на границите на минималната работна заплата, която никога не трябва да бъде по-ниска от определен гарантиран от държавата минимум.

Хърбърт Спенсър много внимателно анализира не само генезиса и същността на либерализма като обществено-политическа формация, но и колебанията и противоречията в либералната доктрина, които се наблюдават в социално-икономическия и политическия живот на Великобритания през XIX век. За разлика от други теоретици на либералната идеология, той не поставя разграничителни линии между либерализма и капитализма, търсейки причините за негативните явления само във второто. Разглеждайки възникването и развитието на либерализма, Спенсър подчертава, че една от причините за появата на тази доктрина е необходимостта от премахване на страданията, които народът или по-голямата част от него изпитва на своя гръб. Безправие и мизерията на широките маси според английския философ се превръщат в основна мотивация за промените, за които настояват теоретичите и политичите. С течение на времето обаче настъпва объркване в целевата насоченост на либералната идеология, за което Спенсър пише: „И тъй като в умовете на повечето хора една изправена злина е еквивалентна на една постигната добрина, тези мерки започнаха да се разглеждат като много положителни благодеяния, а благосъстоянието на мнозинството започна да се разглежда както от либералните държавници, така и от либералните гласоподаватели като същинската цел на либерализма. Оттук и объркването. Така стана, че спечелването на народното благо (...), започна да се разглежда от либералите не като цел, която непряко се постига чрез смекчаване на ограниченията, а като пряка цел, която трябва да бъде достигната. А стремейки се да я постигнат пряко, те използват методи, вътрешно противоположни на онези, които първоначално използваха“ (Спенсър 1999: 17).

Британският философ е крайно резервиран към бюрокрацията, защитавайки схващането, че държавата и чиновниците трябва да се грижат единствено за справедливостта и законността, а не да се намесват пряко в живота и икономиката на общество. Спенсър

се придържа към убеждението, че независимо от техните пълномощия, структурите на властта никога не са били в състояние да произведат блага. „Чинovníците не могат да създадат необходимите продоволствия: те единствено могат да разпределят сред индивидите онова, което индивидите са се обединили, за да произведат. Ако от обществената организация се иска да ги достави на индивидите, тя трябва реципрочно да изисква от тях да осигурят средствата“ (Спенсър 1999: 73).

В своите разработки Хърбърт Спенсър често пъти използва термините „общество“ и „държава“ като близки понятия и понякога взаимнозаменяеми. В държавата той вижда естествена еволюционна надстройка на обществото, която по своя характер съответства на социалнополитическия облик на епохата. В този смисъл, израствайки от обществото, *държавата има „натурален ръст“ и не се явява изкуствено творение*, създавано по волята на кралете, президентите или парламентите. По силата на това обстоятелство всяка радикална промяна на държавния апарат, несъответстваща на културния облик и степента на развитие на обществото, не би допринесла нищо добро за нацията. По тази причина Спенсър защитава схващането, че *първо, е необходима съществена промяна в психологическата природа на човека, а от там – и на обществото като цяло и едва тогава ще станат реално възможни подобренията в социалната структура*. „Изглежда хората не се научават да приемат истината, въпреки че е достатъчно очевидна, която се състои в това, че благосъстоянието на обществото и справедливостта на неговото устройство всъщност зависят от характеристиките на неговите членове; и че социалното усъвършенстване изобщо не може да се осъществи без съответното усъвършенстване на характера на човека“ (Спенсър 1999: 77).

Според Хърбърт Спенсър в предишните епохи обществата, пребиваващи в състояние на хронична война, представляват „*принудителни кооперации*“. Такава кооперация в онези времена е редовната армия, състояща се от множество неравнопоставени единици, принудени безпрекословно да изпълняват заповедите на началството под страх от смъртно наказание. Постепенно в хода на историята военните потребности отслабват и сред народите нарастват индивидуалните дейности. На този нов етап войната се превръща

в спирачка за социалния прогрес. В тази връзка убеждението на Спенсър в нуждата да се бори срещу войната в интерес на цивилизованото развитие е толкова силно, че въпреки неговото принципно въздържане от политическа дейност през 1882 г. философът става председател на новосформираната „Антиагресорска лига“.

По мнението на Хърбърт Спенсър целият прогрес на съвременните общества се заключава в техния отказ от войните и постепенния преход към „доброволна кооперация“, характерна особеност на която е пълноправната свободна личност, ограничена единствено от свободата на друга личност, при което с течение на времето все повече намалява намесата на правителството във взаимоотношенията между тези личности. Именно поради това истинската задача на либерализма според Спенсър винаги се състои в освобождаването на личността, което се постига в процеса на борба с правителството и то не само с деспотичното, а изобщо с всяко правителство.

В статията „Греховете на законодателите“ Хърбърт Спенсър повдига въпроса за многобройните, издавани от парламента закони, както и честата им промяна, представяйки това като доказателство за несъстоятелността на английските законодатели. По негово мнение в основата на това явление стои *неразбирането на органичната структура на държавата*. Държавата според Спенсър не е произволно творение на човека, а растящ организъм и по тази причина правителството по възможност трябва да предоставя на обществото необходимата за неговото развитие автономия. В своята статия Спенсър защитава убеждението, че законотворчеството е много деликатен процес, с който не може да се експериментира. Анализирайки вредата от подобни законодателни действия, британският философ заявява: „(...) некомпетентните законодатели от миналото непрекъснато са увеличавали човешкото страдание с техните усилия да го смекчат; а днес трябва и да добавя, че ако тези злини, както се вижда, че са уголемени или сътворени от законодателите, бъдат умножени по десет или повече, ще се формира една представа за съвкупните злини, причинени от законодателство, което не се ръководи от социалната наука“ (Спенсър 1999: 122).

Цивилизованите хора са свикнали да свързват осъществяването на личните си задачи с особеностите на държавния строй, с произтичащите от него социално-икономически, политически и културни условия. В това отношение Хърбърт Спенсър е непримирим противник на всякакви идеи, според които правителственият режим може в някакъв аспект да се свързва с положителните страни на въпросните задачи. По тази причина британският мислител се смята за един от най-ярките представители на т.нар. *административен нихилизъм*. Според него най-учудващо е онова упорство, с което се поддържа вярата в правителствените мерки и действия, при положение че едва ли не цялата история се състои от разкрития на грешките на властта.

В статията „Сврѣхзаконодателството“ Хърбърт Спенсър се обявява срещу опитите на законодателните органи да разпространят своето влияние върху всички сфери на живота. По мнението на британския философ много хора, получили висше образование и дори станали специалисти в областта на обществените отношения, остават „деца“ в своите представи за социалните явления. Повечето от гражданите вярват в „сврѣхмогѣществото“ на правителството и в това, че то притежава някаква особена сила, която с помощта на законите може да промени характера на цялата държава. Това по думите на Спенсър е невъзможно, тъй като за тази цел трябва да се трансформират характерите на хората, което обаче не е по силите на никое правителство. Правителството не е никакво „абстрактно образувание“ и е точно толкова продукт на неговите граждани, както и градовете, които те обитават. Спенсър не фетишизира правителството и не преувеличава неговите реални възможности в регулирането на живота и взаимоотношенията на поданиците, а изобличава неговата неспособност да се справи що-годе добре с въпросните ангажменти. „Тъй като правителството изпълнява своите истински задължения зле, има вероятност всякакви други поверени му задължения да бъдат още по-лошо изпълнявани. Да защитава своите поданици от индивидуално или национално нападение, е ясна и относително проста работа; да управлява, пряко или непряко, личните действия на същите поданици, е един безкрайно сложен въпрос“ (Спенсър 1999: 177). В този смисъл сврѣхестествената вяра в могѣщество-

то на правителството, според британския мислител, не е оправдана с нищо, тъй като то на практика е обикновен сбор от личности. Спенсър също така допуска, че държавата, явявайки се на практика договор между свободните хора, трябва да се ограничи в своята дейност в удовлетворяването само на онези потребности на гражданите, за които и съществува въпросният обществен съюз. Защитата на собствеността и защитата на етническото землище от нахлуването на чуждоземци – това са привежданите от философа примери за онези функции на държавата, в необходимостта на които е убедено цялото общество, а не само по-влиятелната и заможна част от него.

Говорейки за недостатъците на демокрацията, Спенсър всеобщност критикува дейността на правителството, което според него е крайно зависимо от мнението на мнозинството. Философът нагледно демонстрира и онези последствия, до които може да се стигне чрез прекомерното законотворчество на чиновниците, избрани от едно мнозинство, което нито е загрижено, нито има възможност да си изгради правилна представа за законодателната компетентност на въпросните държавници. Така в „Личността и държавата“ британският философ заявява: „От всички чудовищни заблуждения, най-чудовищното без съмнение е онова, че е необходимо да се учиш дълго на някакъв занаят, например на чизмарство, и единственото нещо, което не изисква никакво обучение – това е умението да се създават закони за нацията“ (Спенсер 2015).

Осъществяването на задачите на обществения живот с помощта на държавата е оправдано според Спенсър само в онези случаи, когато посредством правителствения режим е възможно пълно удовлетворяване на потребностите на всеки човек в условия на равни права с останалите членове на обществото. Основната причина, поради която правителството трябва да ограничи своята намеса в дейността на гражданите, това е разминаването с висшата цел на възпитанието – *развитието на характера на човека*.

В заключение трябва да отбележим, че в своите опити да разкрие движещите сили на социалната еволюция Хърбърт Спенсър така и не успява да преодолее дилемата за номинализма и реализма. От една страна, той постоянно подчертава важната роля на човешката натура, а от друга страна – се позовава на действието на

на индивидуалните сили на социалния организъм и изкуствената среда. Като цяло концепцията на Хърбърт Спенсър се отличава с краен еkleктизъм и дори служи като източник за развитие на правопротивоположни социологически школи и течения. Въпреки това Спенсър бележи нов етап в развитието на социологическата наука. Той е един от първите социолози, които разработва системен подход в анализа на обществените отношения и го съединява с еволюционизма. Така той полага основите на структурно-функционалния метод, който по-нататък получава широко разпространение в социологията. За първи път Спенсър прилага редица от най-важните социологически категории, като социална система, социална функция, социален институт, социален контрол и пр.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Макгрейл 2008: Макгрейл, Йън П. *Великите мислители на Запада. Хърбърт Спенсър*. Изд. „Библиотека 48“. София. // **Makgreyl 2008:** Makgreyl, Yan P. *Velikite mislители na Zapada*. Harbart Spensar. Izd. „Biblioteka 48“. Sofia.

Мил 1993. Мил, Джон Стюарт. *За свободата*. Изд. „Център за изследване на демокрацията“. София. // **Mil 1993.** Mil, Dzhon Styuart. *Za svobodata*. Izd. „Tsentar za izsledvane na demokratiyata“. Sofia.

Мил 2010. Мил, Джон Стюарт. *Подчинението на жените*. Изд. „Сиела“. София. // **Mil 2010.** Mil, Dzhon Styuart. *Podchinenieto na zhenite*. Izd. „Siela“. Sofia

Осипова 2001. Осипова, Г. В. *История социологии в Западной Европе и США*. Издательство «Норма». Москва. // **Osipova 2001.** Osipova, G. V. *Istoriya sotsiologii v Zapadnoy Evrope i SSHA*. Izdatelystvo «Norma». Moskva.

Спенсър 1999. Спенсър, Хърбърт. *Човекът срещу държавата*. Изд. „Захарий Стоянов“. София. // **Spensar 1999.** Spensar, Harbart. *Chovekat sreshu darzhavata*. Izd. „Zahariy Stoyanov“. Sofia.

Спенсер 1994. Спенсер, Герберт. *Основания социологии // Тексты по истории социологии XIX–XX вв. Хрестоматия*. Изд. „Наука“. Москва. // **Spenser 1994.** Spenser Gerbert. *Osnovaniya sotsiologii // Tekstay po istorii sotsiologii XIX–XX vv. Hrestomatiya*. Izd. „Nauka“. Moskva.

Спенсер 2015. Спенсер, Герберт. *Личность и государство*. Изд. „Социум“. Москва. // **Spenser 2015.** Spenser, Gerbert. *Lichnosty i gosudarstvo*. Izd. „Sotsuim“. Moskva.